

نقش ارتباطات سنتی در جنبش‌های سیاسی اجتماعی شیعه (مطالعه موردی جنبش مشروطه ایران)

محسن الویری*

جواد نظری مقدم**

چکیده

توجه به مفهوم ارتباطات سنتی و پژوهش درباره نقش آن در تحولات اجتماعی-سیاسی شیعه می‌تواند، ضمن بازشناسی هویت اجتماعی شیعه، ما را به شناخت عمیق‌تر ابزارهای ارتباطی سنتی و کارکردها و قابلیت‌های آن در جوامعی با فرهنگ شفاهی، به‌ویژه جامعه ایران، رهنمون سازد. این مقاله می‌کوشد با توجه به منابع و مآخذ حوزه فرهنگ و ارتباطات، ضمن پرداختن به چگونگی نقش‌آفرینی و جایگاه ظرفیت‌های ارتباطات سنتی تاریخ اجتماعی شیعه در جنبش مشروطه، به عرضه تصویری روشن از حضور و نقش کاربردی رسانه‌های سنتی شیعه در حوزه‌های اجتماعی بپردازد. با توجه به تأثیر علمای شیعه و مسجد و منبر و بازار و قهوه‌خانه و مراسم جمعی سنتی مذهبی و دیگر ظرفیت‌های جامعه شیعی ایران، می‌توان به اهمیت واکاوی و بازتعریف مفهوم ارتباطات سنتی در حوزه فرهنگ و ارتباطات اسلامی پی برد و دریافت که ارتباطات سنتی، عمیق‌ترین و ساده‌ترین نوع ارتباطات، نقش بی‌بدیلی در فرهنگ شفاهی ایران اسلامی و تحولات اجتماعی-سیاسی شیعه دارد.

کلیدواژه‌ها: ارتباطات سنتی، جنبش مشروطه، روحانیون، مسجد، تاریخ شیعیان، جنبش‌های اجتماعی.

* استادیار گروه تاریخ، دانشگاه باقرالعلوم (ع) alvirim@gmail.com

** کارشناس ارشد معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات، دانشگاه امام صادق (ع) (نویسنده مسئول)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۰/۱۱/۴، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۲/۸

مقدمه

از مهم‌ترین و عمومی‌ترین انواع ارتباطات، ارتباطات سنتی (traditional communication) است که ریشه در فرهنگ و هویت بومی (local identity) جوامع دارد و همواره، در جایگاه یکی از عناصر مهم حیات اجتماعی، نقشی تعیین‌کننده و مهم در شکل‌گیری هویت جمعی و بسیج افکار عمومی (public opinion) و برقراری هم‌دلی و تقویت روحیه هم‌گرایی و نشر عقاید و ایده‌ها در سطحی وسیع دارد. مطالعه ارتباطات سنتی و حوزه عمومی (public sphere) و نقش و ابعاد تأثیر آن‌ها در جنبش‌ها و حرکت‌های اجتماعی چندی است که در سطح محدودی توجه بخشی از اندیشمندان حوزه ارتباطات را به کشف و شناخت هرچه بیش‌تر اجزا و عناصر آن معطوف کرده است. تاریخ ارتباطات شفاهی ایران سرشار از نمونه‌ها و شواهد حضور و تأثیر شبکه ارتباطات و رسانه‌های سنتی در تحولات سیاسی، اجتماعی، و فرهنگی جامعه شیعی ایران است. کشف این شواهد و گزارش‌ها ما را در تحلیل هرچه بهتر و روشن‌تر ابعاد رسانه‌های سنتی و نقش و جایگاه آن در عصر حاضر و به‌ویژه حیات اجتماعی شیعه یاری خواهد کرد.

با اتکا به دیدگاه صاحب‌نظرانی مانند تافلر (Toffler) و ویلیام هاکتن (W. Hachten) درباره نقش شیوه‌های سنتی ارتباط در جوامع مسلمان و با نگاه به تاریخ تحولات اجتماعی - سیاسی جهان تشیع و چگونگی پیدایش جنبش‌های تأثیرگذار و سرنوشت‌ساز مشروطه و انقلاب اسلامی در ایران، می‌توان به نقش چشم‌گیر ارتباطات سنتی، از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار در این جنبش‌های اجتماعی عالم تشیع، پی برد (فرقانی، ۱۳۷۹؛ Sreberny & Mohammadi, 1994; Toffler, 1991).

هر پدیده اجتماعی با توجه به نقش و جایگاه و میزان تأثیر و نتیجه و رسالت آن تبیین می‌شود. بنابراین، باید گفت نقش و جایگاه و اهمیت مفهوم ارتباطات سنتی با رسالت فرهنگ‌سازی و عمق‌بخشی به عقاید ملی و مذهبی و نشر افکار و عقاید در میان توده تبیین می‌شود. نظر به اهمیت ارتباطات سنتی و تأثیر آن در تقویت شبکه ارتباطات اجتماعی و تعمیق باورهای ملی و دینی و ایجاد حرکت‌ها و خیزش‌های اجتماعی و مطالعه و مذاقه در این خصوص ما را به سوی درک صحیح آن و استفاده از آن در سیاست‌ها و برنامه‌ها رهنمون خواهد کرد. بنابراین، با عنایت به نبود توجه شایسته و بایسته به حوزه ارتباطات سنتی در جهان امروز و لزوم حرکت در مسیر توسعه منابع و مآخذ و ایده‌های کارساز در حوزه فرهنگ و ارتباطات، کشف الگوها و ساختار و و ابعاد تأثیر اجزای گوناگون شبکه

ارتباطات سنتی، در جایگاه یکی از ظرفیت‌های فرهنگی و ارتباطی شیعه، در فرایند تحولات اجتماعی - سیاسی جوامع اهمیت و ضرورت دوجندانی می‌یابد. مهم‌ترین سؤالی که این مقاله درصدد پاسخ به آن است نحوه و چگونگی تأثیر عناصر و ابزارهای ارتباطات سنتی جوامع شیعی در شکل‌گیری جنبش‌های اجتماعی - سیاسی است. بدین منظور، می‌توان با مطالعه‌ای موردی دریافت که ارتباطات سنتی چه تأثیری در پیشبرد اهداف جنبش مشروطه، از جنبش‌های سیاسی اجتماعی تاریخ تشیع، داشته است. لازمه پاسخ به این پرسش مرور مهم‌ترین ابزارها و عناصر ارتباطات سنتی است که در فرایند تکوین این جنبش اجتماعی - سیاسی مشارکت داشته‌اند. هم‌چنین باید ضمن مطالعه مصادیق و شواهد تاریخی، نقش و تأثیر ارتباطات سنتی در این رویداد بزرگ و جریان‌ساز و نحوه تعامل و ارتباط هر یک از این نهادها و مراکز و اجزای شبکه سنتی تبیین شود. این تحقیق، با استناد به پاره‌ای از منابع و اسناد منتخب، به مطالعه اوضاع اجتماعی، سیاسی، و فرهنگی جامعه شیعی ایران در آستانه نهضت مشروطه و در محدوده زمانی پس از جنبش تنباکو در سال ۱۲۷۰ تا پیروزی نهضت مشروطه می‌پردازد.

مفهوم ارتباطات سنتی

عرضه تعریفی جامع و مانع از ارتباطات سنتی چندان ساده نیست، اما صاحب‌نظران حوزه ارتباطات، با جمع‌بندی دیدگاه‌های خود، تعریف خاصی از آن مطرح کرده‌اند که به پاره‌ای از این تعاریف اشاره خواهیم کرد. مفهوم «ارتباطات سنتی» مفهومی است که به‌خصوص از اواخر دهه ۱۹۷۰ با انتشار گزارش معروف کمیسیون مک‌براید (MacBride)، به نام «یک جهان، چندین صدا»، در کتاب‌شناسی ارتباطات جهانی جای ویژه‌ای به خود اختصاص داد (مک‌براید، ۱۳۶۹). با مروری بر منابع و مآخذ حوزه ارتباطات می‌توان دریافت که بسیاری صاحب‌نظران، ضمن تأکید بر وجه انسانی این دست از ارتباطات، همواره بر میان‌فردی بودن و محدود بودن آن تأکید دارند و ارتباطات شفاهی (oral communication) و رودررو و محدود را در ذیل مفهومی تعریف می‌کنند که تمایز ساختاری و کارکردی روشنی با ارتباطات مدرن دارد؛ ارتباطاتی که عموماً در آن از ابزارها و رسانه‌های جمعی نوظهور استفاده می‌شود.

دانیل لرنر (D. Lerner)، در کتاب *گذر از جامعه سنتی*، ارتباطات شفاهی را ارتباطاتی سنتی قلمداد می‌کند و در واقع هر آنچه را بر مبنای گفت‌وگوی دوطرفه و محدود و

ارتباطات میان‌فردی (inter personal communication) و با محوریت دیالوگ (گفت‌وگو) شکل می‌گیرد ارتباطات سنتی می‌داند (معمدنژاد، ۱۳۸۹: ۴۴). در واقع، طبیعت ارتباطات سنتی و رسانه‌های سنتی بر گفت‌وگو و تعامل مبتنی است (فهیمی‌فر، ۱۳۸۸: ۱۰۴). این باور در آثار برخی اندیشمندان دیگر حوزه ارتباطات مشاهده می‌شود (مولانا، ۱۳۸۷: ۳۱۹). بلیک (Blake) و هارولدسن (Horoldsen) بر این باورند که این ارتباط مستقیم و رودرروست و پس‌فرست (feedback) آنی و بلاواسطه از مشخصه‌های برجسته آن به‌شمار می‌رود (بلیک و هارولدسن، ۱۳۷۸: ۴۰). در این فرایند تعاملی، دوسوی ارتباط ضمن استفاده از تجربیات، آموخته‌ها، و توان یک‌دیگر برای مبارزه و غلبه بر تنهایی با دیگران ارتباط برقرار می‌کنند و این منجر به درک افراد از هویت و نقش اجتماعی خویش می‌شود (برکو و دیگران، ۱۳۷۸: ۱۵۸-۱۵۹). ساده‌بودن این نوع از ارتباطات موجب شده است تا همواره نقش تعیین‌کننده‌ای را در هدایت افکار عمومی و بسیج مردم در برنامه‌ها و حوزه‌های اجتماعی - سیاسی جامعه داشته باشد و ابزارهای سنتی آن از بهترین راه‌های انتقال افکار و اطلاعات در جوامع کوچک و غیرپیچیده و یا بی‌سواد است (مک‌براید، ۱۳۶۹: ۷۹). مک‌براید بر نقش آموزشی و اقلیتی تربیتی ارتباطات سنتی تأکید دارد و بر این نظر است که از ارتباطات سنتی، در هر صورت، همیشه برای آموزش، تقویت ایده‌ها یا ایدئولوژی‌های موجود، یا تغییر ارزش‌ها و نگرش‌های موجود استفاده می‌شود (همان: ۱۰۵).

محمد مهدی فرقانی بر ساختار شفاهی و عوام‌پسندانه این ارتباطات توجه و تأکید دارد و ریشه آن را در باورها، تاریخ، فرهنگ، و عقاید عمومی می‌داند که در عین حال مروج و مقوم آن نیز هست و اغلب دوسویه است و نه یک‌سویه (فرقانی، ۱۳۸۷: ۷۴). از نظر ناصر باهنر، ارتباطاتی متکی بر روابط چهره‌به‌چهره که پیش از ظهور وسایل ارتباط جمعی نوین ارتباطات اجتماعی را محقق می‌ساخته و پس از ظهور رسانه‌های مدرن نیز کارکردهای خود را در رفع نیازهای ارتباطی مردم استمرار بخشیده است، جزئی از حوزه‌های ارتباطات انسانی و وسیله‌ای برای تحقق ارتباطات اجتماعی است. او بر آن است که ارتباطات سنتی بر مبنای محتوا تعریف نمی‌شود و این ویژگی رسانه مورد نظر و قدمت آن به دوره پیش از رسانه‌های مدرن چایی بازمی‌گردد که ملاک تمایز این نوع از ارتباطات خواهد بود (باهنر، ۱۳۸۷: ۸۴).

در تعاریف ذکر شده، همواره بر شفاهی بودن و دوسویه بودن این ارتباطات تأکید شده است و به دیگر ابعاد آن، از جمله مکتوب بودن و یا حتی یک‌سویه بودن، اشاره‌ای

نشده است. مثلاً دیوارنوشته‌ها یکی از انواع ارتباطات سنتی اند که ارتباطی است مکتوب و نه شفاهی و از طرف دیگر، به صورتی یک‌سویه شکل می‌گیرد و قابلیتی تقریباً فراگیر دارد. این نکته را نیز باید مدنظر داشت که جوهره سنت را، به هر معنا که در نظرش بگیریم، توجه به حقایق الهی و حقیقت مطلق و نهایی و برتر از عالم انسانی تشکیل می‌دهد. سنت به معنای دین نیست و مفهوم و تفسیرپذیر هم نیست، جز با حقایق و اصولی با منشأ الهی که آن هم از طریق انسان‌های برگزیده به ابنای بشر منتقل می‌شود (نصر، ۱۳۸۰: ۱۵۵). بنابراین، در تعریف ارتباطات سنتی، نمی‌توان عنصر دین را نادیده انگاشت. به هر حال با جمع‌بندی تعاریف ذکر شده، می‌توان گفت که «ارتباطات سنتی گونه‌ای از ارتباطات انسانی است که در ساز و کار خود ملهم از آموزه‌های دینی و در پیام‌های خود متأثر از آن‌ها و سازگار با فرهنگ عمومی است و بیش‌تر شفاهی و دوسویه و گاه مکتوب و یک‌سویه است؛ دریافت بازخورد و واکنش در حین آن مشهود و سریع است و بسیار عمیق و تأثیرگذار است و پایه و اساس همه انواع دیگر ارتباطات است».

نقش ارتباطات سنتی از نظر یونسکو

نقش تعیین‌کننده و پر دامنه ارتباطات سنتی در زندگی امروز بشر بر هیچ‌کس پوشیده نیست. شاید بتوان گفت روزه‌روز اهمیت و جایگاه آن برای همگان روشن‌تر می‌شود. در فصل دوم و سوم قسمت دوم گزارش کمیسیون مک‌براید، کمیسیون بین‌المللی مطالعه مسائل ارتباطات، که از طریق یونسکو تهیه شده، درباره اهمیت شکل‌های سنتی ارتباطات در جوامع امروزی چنین آمده است:

به ارتباطات میان‌فردی، به‌علل زیر، باید توجه خاص داشت:

۱. شکل‌های سنتی ارتباطات، به‌ویژه ارتباطات میان‌فردی، اهمیت حیاتی خود را در تمام نواحی جهان، هم در کشورهای در حال توسعه و هم در کشورهای توسعه‌یافته، حفظ کرده و هم‌چنان در حال گسترش است.
۲. اکثر مردم دنیا، مخصوصاً ساکنان روستاهای کشورهای در حال توسعه، که ۶۰-۷۰ درصد جمعیت کل جهان را تشکیل می‌دهند، برای انتقال پیام‌ها و نیز دریافت آن‌ها، هم‌چنان به استفاده از ارتباطات سنتی ادامه می‌دهند و به پیام‌های منتشر شده به‌وسیله این مجراهای ارتباطی بیش‌تر اعتماد دارند.

۳. شناخت کامل مزیت‌ها و محدودیت‌های رسانه‌های نوین، در صورتی که در جایگاه عوامل ارتباطی جدا از ارتباطات میان‌فردی، بررسی شوند، غیرممکن است؛ زیرا شبکه‌های ارتباطی به صورت هم‌بسته و همراه، با شکل‌های جدیدی که بر آن‌ها افزوده می‌شوند، رشد می‌کنند و به هیچ‌وجه نظام‌های ارتباطی قدیمی را از میان نمی‌برند.

۴. شیوه‌های ارتباطی میان‌فردی، برخلاف تصور معمول، در برابر آثار شخصیت‌زدای تکنولوژی‌های نوین ارتباطی، مجموعاً معنا و کاربرد اجتماعی جدیدی پیدا می‌کنند و نقش انسانی خود را برای پیشرفت و گسترش دموکراسی در جوامع معاصر حفظ می‌کنند (MacBride, 1980: 47-48).

ساختار و ابعاد ارتباطات سنتی

حال با توجه به تعاریف ارائه‌شده، می‌توان به ابعاد و ساختار ارتباطات سنتی نگاهی کوتاه انداخت. ارتباطات سنتی را می‌توان در چند زمینه یا حوزه ذیل ملاحظه و مطالعه کرد.

مراکز و نهادهای ارتباطات سنتی

بسیاری از مکان‌ها و نهادهایی که فرایند ارتباط در آن‌ها شکل می‌گیرد مهم‌ترین بعد ارتباطات سنتی را تشکیل می‌دهند. عمده‌ترین مراکز ارتباطات سنتی عبارت‌اند از معابد و مساجد، مراکز تجمع و تحصن، مجالس گفت‌وگو و بحث، کافه‌ها و تریاها، و به‌خصوص در ایران و جوامع مسلمان مجالس روضه‌خوانی، وعظ و خطابه، تکایا و حسینیه‌ها، بازارها، قهوه‌خانه‌ها، زورخانه‌ها، مراکز زیارتی مثل خانه کعبه و زیارت‌گاه‌ها، حمام‌های عمومی، میدان‌گاه‌ها و بازارچه‌های محلی، کاروان‌سراها، و نیز شب‌نشینی‌ها و دیدوبازدیدهای دوره‌ای خویشاوندان، دوستان، یا اهالی یک محل و منطقه. این مکان‌ها عمدتاً مراکزی به‌شمار می‌روند که توده مردم با آن سروکار دارند و از طرفی ریشه در فرهنگ و هویت آن جامعه دارند.

مراکز ارتباطات سنتی اغلب چند منظوره‌اند و برای امور و مقاصد گوناگون استفاده می‌شوند. بنابراین، چنین نهادهایی نخبه‌گرا و مردم‌گریز نیستند، بلکه به توده تعلق دارند و در بسیاری اوقات پناه‌گاه، استراحت‌گاه، یا محل دستیابی به آرامش، تجدید قواکردن، مکانی برای دیدارهای رودررو، و کسب اطلاع از اخبار روز به‌شمار می‌روند.

پیام‌ها و محتوای ارتباطات سنتی

فرایند ارتباط مؤثر، بدون انتقال پیام، ممکن است فرایندی ناکارآمد و ناقص تلقی شود. به همین علت، ارتباط‌گران (communicator) سنتی نیز همواره در صدد انتقال پیام و محتواهای متنوع و متعددی به مخاطبان خویش‌اند. گستره این پیام‌ها، از ریزترین مسائل زندگی بشر تا بزرگ‌ترین مسائل و چالش‌های اجتماعی-سیاسی جوامع را دربر می‌گیرد و همان‌گونه که اشاره شد مضامین دینی جایگاهی خاص در این پیام‌ها دارد. پیام‌های ارتباطات سنتی از محتوای سیاسی و مضامین اجتماعی خالی نیست و با تشریح و تحلیل وقایع روز و معرفی علل و عوامل آن‌ها سعی در روشن‌گری و هشیارسازی اجتماعی دارند و بسیاری مواقع نیز از احساسات و علایق مذهبی مردم برای برانگیختن شورش و عصیان عمومی علیه وضع موجود و مستقر ساختن نظم جدید بهره‌برداری می‌شود. تجربه نهضت تنباکو، مشروطه، قیام ۱۵ خرداد، و انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷ در ایران از جمله نمونه‌های درخور ذکرند (فرقانی، ۱۳۸۷: ۷۸).

صحت پیام‌های این شبکه و نیز صراحت این پیام‌ها، که مبتنی بر اعتقادات و سنت‌هاست، نوعی احساس اطمینان و اعتماد به مخاطبان می‌بخشد و بدین ترتیب پذیرش این پیام‌ها را ممکن‌تر و گسترده‌تر می‌کند.

ارتباط‌گران سنتی

هریک از این ارتباط‌گران با توجه به توان و ظرفیت خود مهارت‌های ارتباطی مختلفی دارند که به فراخور زمان و مکان از آن برای ارتباط مؤثر استفاده می‌کنند. غالباً مهم‌ترین ارتباط‌گران سنتی از مهارت چشم‌گیری برای جلب و جذب مخاطب برخوردارند. این افراد بر ویژگی‌ها و هویت مخاطبان خود مسلط‌اند و تکنیک‌ها و ریزه‌کاری‌های لازم را در حرکات، لحن، صدا، و حالات چهره برای تأثیرگذاری هرچه بهتر و عمیق‌تر بر آن‌ها به کار می‌برند، موقعیت مکانی و زمانی را هنگام ارتباط در نظر می‌گیرند و متناسب با زمان و مکان موضوع، محتوا، و شکل پیام‌های خود را برمی‌گزینند و گاه شنوندگان را مسحور کلام خود می‌سازند.

ترکیب کلی طیف ارتباط‌گران سنتی در جامعه شیعی ایران را می‌توان بدین ترتیب برشمرد: علما، سخن‌وران، نوحه‌خوانان، تعزیه‌گردان‌ها، بازاریان، نقالان، شاهنامه‌خوانان، پرده‌خوانان، معرکه‌گیران، چاووشان، بازیگران تعزیه سنتی، و دیگر عناصر ارتباطی شبکه ارتباطات سنتی. با توجه به تعریفی که از ارتباطات سنتی و نقش دین در آن ذکر شد، جایگاه کسانی که به‌گونه‌ای

منسوب به دین هستند نظر را جلب می‌کند. شخصیت ارتباط‌گران، خصوصیات فردی و رفتاری، تن صدا، و حالات چهره و قیافه در ارتباطات سنتی در مقایسه با ارتباطات نوین نقش تعیین‌کننده‌تری در موفقیت یا شکست ارتباط دارد.

شیوه‌های ارتباطات سنتی

در این نوع ارتباطات، از شیوه‌ها و روش‌های خاصی استفاده می‌شود که اغلب کارکردی سنتی و شفاهی دارند. فرستندگان پیام در این ارتباطات از شیوه‌هایی که عمدتاً ارتباطات میان‌فردی، چهره‌به‌چهره، و گروهی است استفاده می‌کنند که به آنان این قابلیت را می‌دهد تا همواره، با دریافت سریع واکنش و بازخورد مخاطب، مؤثرترین تاکتیک را برای نفوذ و اقناع انتخاب کنند و انعطاف لازم را برای تغییر ساختار و محتوای پیام و تشدید تأثیر در مخاطب از خود نشان دهند. این مسئله در واقع مهم‌ترین وجه تمایز ارتباطات سنتی با ارتباطات مدرن به‌شمار می‌رود. برای مثال، مراسم و تجمع‌های مناسبی و تجمع‌های مذهبی و ملی از دیگر ابعاد مهم و جریان‌ساز مطرح در شبکه ارتباطات سنتی است که به فراخور سوگ و عزا و یا فرح و شادی برگزار می‌شود (همایون، ۱۳۷۴: ۸۶).

ارتباط‌گران در ارتباطات سنتی، همانند رسانه‌های نوین، در افکار عمومی تأثیر می‌گذارند. این تأثیر می‌تواند در زمینه‌های گوناگون باشد؛ مثل تقویت انگاره‌ها و عقاید و افکار موجود، خلق ایده و عقیده و فکر تازه و نو، خدشه‌زدن به عقاید موجود، ارائه افکار و عقاید متعارض با عقاید پیشین (فرقانی، ۱۳۸۷: ۷۹-۸۰) و برانگیختن انگیزه برای حرکت‌های سیاسی و اجتماعی، تقویت اخلاق، و برانگیختن شوق به‌سوی خوبی‌هایی مانند دانش‌آموختن و عبادت. در ارتباطات سنتی معمولاً از ابزارهای تکنولوژیک و پیچیده استفاده نمی‌شود یا استفاده محدودی می‌شود، بنابراین می‌توان گفت که به طبیعت زندگی انسانی نزدیک‌تر است. گاهی نیز از شیوه‌های مکتوب، مثل شب‌نامه و دیوان‌نوشته، استفاده می‌شود.

تاریخ اجتماعی شیعه سرشار از ظرفیت‌ها و ابزارهای رسانه‌ای سنتی و تأثیرگذاری است که هر یک نقش و ویژگی‌های درخور اعتنا و پردامنه دارند؛ مسجد و منبر، تکیه و حسینیه، مجالس روضه‌خوانی، وعظ و خطابه، بازار، قهوه‌خانه‌ها، زورخانه‌ها، عتبات عالیه و حرم‌ها، مجالس نقالی، تعزیه، و چاووشی‌خوانی عمده‌ترین مراکز ارتباطات سنتی بوده‌اند که در گردآوری مردم، برقراری ارتباط، هم‌دلی و هم‌فکری در میان آن‌ها، شکل‌دادن و تفهیم منافع

مشترک جمعی، و آگاه کردن توده مردم از آنچه پیرامونشان می‌گذرد، حتی تا امروز، جایگاه مهم خود را حفظ کرده‌اند.

جنبش مشروطه

اوضاع نابسامان مملکت در اواخر دوران قاجار، حوادث تأمل‌برانگیز پی‌درپی، دست‌گیری برخی طلاب و تبعید آنان به اردبیل، اهانت حاکمان اطراف به برخی از علما و روحانیون (کسروی، ۱۳۶۳: ۵۴)، اقدام بانک استقراضی روس در تخریب گورستان مدرسه چال، و شلاق‌زدن تجار بازار تهران توسط علاءالدوله، حاکم تهران، موجب شد روحانیون و روشن‌فکران و خواص جامعه از وضعیت موجود لب به شکایت و اعتراض بکشایند، اما این تذکرات و اعتراض‌ها راه به جایی نبرد و تأثیر چندانی در تغییر سیاست‌های حکومت وقت نداشت تا این‌که به فلک‌بستن برخی بازرگانان به بهانه گران‌فروختن قند و شکر و رفتار توهین‌آمیز نوز (J. Naus) بلژیکی، رئیس گمرکات ایران (همان)، که لباس روحانیان را پوشیده بود، شعله خشم و غضب روحانیان و علما و مردم کوچه و بازار را برافروخته‌تر کرد و این حرکت بسته‌شدن بازار ازسوی بازاریان و تجمع مردم در حضور روحانیان را به دنبال داشت. لجajت عین‌الدوله درمقابل اعتراض‌ها موجب شد علمای تهران، به‌نشانه اعتراض، تهران را ترک و در حرم حضرت عبدالعظیم حسنی تحصن کنند. این تحصن ارکان حکومت قجری را به لرزه انداخت، به‌همین علت شاه ناگزیر شد با علما به مذاکره بنشیند.

شاه دستور داد عین‌الدوله، صدراعظم، در برابر علما تسلیم شود، ولی پای‌بندنماندن به تعهدات و ادامه مظالم حکومت و تلگراف‌های پیاپی مردم مناطق گوناگون ایران، هم‌چون فارس و خراسان، به علما سبب شد به شاه نامه بنویسند و درخواست اصلاحات کنند، اما ثمری نبخشید. وقتی شیخ محمد واعظ در سخن‌رانی‌اش حکومت را به‌باد انتقاد گرفت، عین‌الدوله دستور دست‌گیری او را صادر کرد. طلاب مانع دست‌گیری شیخ شدند و بر اثر این درگیری میان طلاب و سربازان، طلبه‌ای به نام سیدعبدالحمید به شهادت رسید (همان: ۸۹-۹۵). این‌بار علما، از جمله شیخ فضل‌الله نوری که در تبیین فلسفه نهضت و تقویت و تثبیت ماهیت مذهبی و سیاسی آن نقش مهمی داشت، تصمیم گرفتند به سوی قم مهاجرت کنند (ابوالحسنی، ۱۳۸۰: ۸۸). گروهی از روشن‌فکران، بازاریان، علما، و مردم نیز در سفارت انگلیس تحصن کردند (صفائی، ۱۳۷۰: ۱۳۷). تحصن در سفارت انگلیس فرصت مناسبی در اختیار بیگانگان و عناصر

فراماسونری گذاشت تا زمینه انحراف اهداف نهضت را فراهم کند. لفظ «مشروطه» همین جا برسر زبان‌ها افتاد. درحالی که پیش از آن خواسته‌های انقلابیون فقط تأسیس «عدالت‌خانه» بود. در مهاجرت دوم، علمای شیعه اوضاع را برای حکومت وخیم‌تر کردند. علما خواستار تأسیس و تشکیل مجلس شدند و شاه درخواست آنان را پذیرفت و در مرداد ۱۲۸۵ ش دستور تأسیس مجلس شورای ملی را صادر کرد (طلوعی، ۱۳۸۴: ۶۷). در مجموع، وقایع مشروطه تا امضای فرمان آن را می‌توان به سه مرحله تقسیم کرد. اولین مرحله وقایع پراکنده‌ای است در تهران و دیگر نقاط کشور علیه استبداد و وابستگی. دومین مرحله به مهاجرت صغرا مشهور است و وقایعی را دربر می‌گیرد که منجر به بست‌نشستن علما در حرم حضرت عبدالعظیم و تبعیت مردم از آن شد. مرحله سوم مهاجرت کبراست که علما و خانواده و بستگان نزدیکشان به قم مهاجرت کردند تا شاه را به اجرای اصلاحات مورد نظر متقاعد کنند. در همین زمان، تعداد زیادی از تجار و بازاریان و طلاب در سفارت بریتانیا در تهران بست نشستند (زاهد، ۱۳۷۸: ۱۱۸) که این بست‌نشینی مسیر نهضت شیعی مشروطه را بسیار تغییر داد و در ادامه، با ناکامی برخی علما، از جمله شیخ فضل‌الله، و تغییر اهداف اولیه و عدالت‌خواهانه، جنبش وارد مرحله جدیدی شد (آجودانی، ۱۳۸۳: ۴۳۷).

ارتباطات سنتی در جنبش مشروطه

در این جا، به‌منظور رونمایی این حقیقت، یعنی تأثیر مهم شبکه ارتباطات سنتی در جنبش مشروطه، به‌اجمال به اهمیت و چگونگی این تأثیر اشاره می‌شود و به‌علت اهمیت و میزان تأثیرگذاری هریک از نهادهای ارتباطی سنتی در مشروطه به مصادیق تاریخی این نقش و حضور در جنبش اجتماعی - سیاسی شیعه می‌پردازیم.

مهم‌ترین ارتباط‌گران سنتی جنبش مشروطه

مراجع و روحانیون شیعه

روحانیون، علما، وعاظ، و خطیبان از مهم‌ترین ارتباط‌گران سنتی شیعه در جنبش مشروطیت به‌شمار می‌روند که بیش‌ترین تأثیر را در تکوین و روند شکل‌گیری اولیه جنبش و انتقال پیام‌های ارتباطی به مخاطبان عام داشتند. باوجود محدودبودن دامنه ارتباط این ارتباط‌گران در مقایسه با دامنه ارتباطی رسانه‌ها و ابزارهای ارتباطی مدرن، به‌علت

ویژگی مهم معتبر بودن منبع و معتمد بودن شخصیت، هر کدام از آن‌ها نفوذ و تأثیرگذاری بسیار عمیقی داشتند و تحولات مشروطه نیز مؤید همین مطلب است. روحانیون شیعه به علت مشی زهدگرایانه و ساده‌زیستی در میان توده مردم از ارزش و جایگاه رفیع و درخور توجهی برخوردار بودند (عمید زنجانی، ۱۳۸۱: ۸۶) و بسیاری از مردم آنان را نماینده معصومین (ع) در اجتماع به‌شمار می‌آوردند و در بسیاری از مسائل و مشکلات اجتماعی و حتی در زندگی خصوصی خویش به آنان رجوع می‌کردند. لیدی شیل (M. L. Sheil) در این باره می‌نویسد:

در همه شهرهای ایران عده بسیاری مجتهد و ملای دانشمند حضور دارند که در راستی و درست‌کاری آن‌ها هیچ شکی نیست و اغلب پشتیبانی و احترام عامه مردم را با خود دارند (شیل، ۱۳۶۲: ۱۱۷).

پولاک می‌نویسد:

ملاها بین محرومین و فرودستان طرفداران بسیاری دارند، اما دولتیان از ملاها می‌ترسند؛ زیرا می‌توانند قیام برپا کنند، به‌رحال این را هم نمی‌توان منکر شد که ترس از آن‌ها وسیله‌ای است که استبداد و ظلم زورگویان را تا اندازه‌ای محدود و تعدیل می‌کند (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۲۵).

حضور برخی از عناصر و ارتباط‌گران سنتی در میان مردم و در خصوصی‌ترین محافل آن‌ها هم‌چون خانه‌ها، مراسم عقد و عروسی و طلاق، و نیز جلسات طرح مسائل شرعی به این شبکه قدرتی فوق‌العاده بخشید، به‌طوری که بسیاری از مردم آن‌ها را محرم رازهای زندگی خود می‌دانند (فرقانی، ۱۳۸۷: ۸۹).

روحانیون شیعه و اعتبار منبع

روحانیون شیعه، چون همیشه، با استفاده از پایگاه و جایگاه اجتماعی خویش و به‌صحنه کشاندن نیروها و بسیج عمومی مردم علیه حکومت، در آغاز مسیر نهضت را هدایت و فرماندهی کردند. تحولات تاریخ اجتماعی ایران نشان می‌دهد که این ارتباط‌گران اصلی شبکه ارتباطات سنتی از بزرگ‌ترین مراجع فکری مردم بوده‌اند. آنان در ارتباط با مخاطبان خویش هیچ‌گونه تبعیضی میان اقشار گوناگون اجتماعی، توان‌گر و فقیر، زن و مرد، بزرگ و کوچک، دولت‌مرد، و غیره قائل نبودند و با روی گشاده با همگان ارتباط برقرار می‌کردند (باهنر، ۱۳۸۷: ۱۳۸). در حوزه ارتباطات، اصل اعتبار منبع بیان‌گر این حقیقت است که

هرچه ارتباط‌گر از اعتبار و جایگاه شخصیتی بالاتری برخوردار باشد میزان اثرگذاری‌اش در مخاطب در فرایند ارتباط بیشتر خواهد بود (فرهنگی، ۱۳۷۴: ۱/۱۸۷).

بنابراین، اعتبار و موقعیت مهم روحانیون شیعه باعث می‌شد که حتی دیگر ارتباط‌گران جنبش برای نیل به اهداف و اثبات موجودیت خویش از آن بهره‌جویند و به روحانیون منتفد و بزرگ جامعه متکی شوند. روشن‌فکران دوران مشروطه از جمله گروه‌هایی بودند که به علت نداشتن پایگاه فکری و اجتماعی گسترده در میان توده مردم به حمایت روحانیون و علمای مذهبی، که در بسیج مردم بسیار توانمند بودند، نیاز داشتند (اکبرزاده، ۱۳۸۰: ۷۵). علمای شیعه مقطع زمانی جنبش مشروطه، از سویی در پاسخ به تقاضای روشن‌فکران و از سوی دیگر براساس نظرگاه خود در خصوص تئوری خاص حکومت سیاسی و رأی بر ظالم‌بودن و غیراسلامی‌بودن حکومت وقت (حائری، ۱۳۶۰: ۲)، در تقویت و گسترش ایدئولوژی جنبش نقشی قاطع داشتند.

سخن‌رانی روحانیون مشروطه

در این‌جا، به برخی از واعظان و سخن‌رانانی اشاره می‌کنیم که در آن دوران با سخنان جذاب و تهییج‌کننده خود در مساجد و منابر و بازار و دیگر اماکن، به مناسبت‌های خاص، مردم را علیه استبداد قاجاریه شورانیدند.

از تأثیرگذارترین واعظان دوران مشروطه، سیدجمال‌الدین واعظ اصفهانی بود، که از جوانی در زمره اصحاب منبر وارد شد و با همتای دیگر خود میرزا نصرالله بهشتی، معروف به ملک‌المتکلمین، در ماه‌های محرم و صفر در شهرهای گوناگون سخن‌رانی می‌کردند (خاتمی، بی‌تا: ۵۶-۵۸). کاتوزیان می‌نویسد:

لااقل قریب هزار نفر همه شب در پای منبر سیدجمال‌الدین مستمع بود و در ایام رمضان نیز در مسجد شاه، پس از ختم نماز امام مردم را موعظه و نصیحت و اندرز می‌نمود (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۱۴۴).

ملک‌المتکلمین و سیدجمال‌الدین مردم را با مسائل روز و اهداف و مقاصد عدالت‌خواهانه آشنا می‌کردند. محبوبیت این دو به حدی بود که چون از خانه بیرون می‌آمدند صد‌ها تن از مردم کوچه و بازار ایشان را تا محل خطابه همراهی می‌کردند (جعفریان، ۱۳۶۹: ۳۳۴).

سیدجمال‌الدین در گویایی و روانی سخن، به‌ویژه زبان عامه مردم، بی‌نظیر بود و حرف‌های او اثر فراوانی در مردم کوچه و بازار داشت. به‌گونه‌ای که پس از دست‌گیری او به

دستور صدر اعظم، وقتی شیخ مهدی سلطان‌المتکلمین از طرف روحانیون نزد عین‌الدوله رفت تا وی از تبعید واعظ اصفهانی چشم ببوشد، عین‌الدوله گفت که محال است این خواهش را قبول کنم، البته باید سیدجمال‌الدین دهه عاشورا در تهران نباشد، چه مذاکرات منبری او باعث فتنه و آشوب خواهد گردید (خاتمی، بی تا: ۵۹).

دامنه تأثیر و حرارت سخنان او موجب شد تا حتی برخی از صاحبان رسانه‌های مدرن مکتوب آن زمان سخنان او را در سطح وسیعی به چاپ برسانند. بعدها روزنامه‌ای به نام *الجمال* منتشر شد که به نشر مواعظ او اختصاص داشت.

از دیگر واعظان مشهور این دوره، که سهم مؤثری در شورش مردم داشت، شیخ محمد واعظ اصفهانی بود. عین‌الدوله پی فرصتی می‌گشت که شیخ را از سر راه خود دور کند تا حادثه بانک استقراضی روس، که برای رقابت با بانک شاهنشاهی ساخته می‌شد، پیش آید. این واقعه، که مصادف با ماه مبارک رمضان بود، هیجان عمومی را برانگیخت. در بیست و هفتم ماه مبارک رمضان، شیخ محمد واعظ به منبر رفت و سخن‌رانی اعتراض‌آمیزی کرد که باعث شد مردم به ساختمان نیمه‌کاره بانک حمله برند و آن را با خاک یکسان کنند و بدین‌سان در مبارزه با استعمار گامی به جلو بردارند (همان: ۶۰-۶۱). محور بسیاری از سخن‌رانی‌های علما در آغاز نهضت عدالت بود (ملک‌زاده، ۱۳۷۱: ۱/ ۲۶۷).

مهم‌ترین مراکز ارتباطات سنتی در جنبش مشروطه

مسجد و مدفن امام‌زادگان

مسجد و منبر از مهم‌ترین و فعال‌ترین ابزارهای ارتباطات سنتی (مولانا، ۱۳۸۴: ۷۰) تاریخ اجتماعی شیعه در جنبش مشروطه به‌شمار می‌روند. روحانیون و علمای شیعه، مهم‌ترین منتقدان حکومت‌های ظالم و ستم‌گر و پیش‌روان دادخواهی و ظلم‌ستیزی، همواره از مسجد و منبر و مدفن امام‌زادگان به انحای گوناگون در مسیر جنبش بهره بردند. با توجه به حضور علما و روحانیون در صف مقدم مبارزه، رفته‌رفته این اماکن متبرکه به یکی از کانون‌های محوری و تأثیرگذار در فشار بر حکام وقت برای پذیرش مقاصد رهبران جنبش مبدل شد. تسلط سنتی علمای دینی ایران بر بسیاری از مراکز و مکان‌های عمومی و تولید مکتب‌خانه‌ها و مساجد و امام‌زاده‌ها و موقوفات دینی زمینه مهمی بود که تحکیم و گسترش مبانی فکری سیاسی، اجتماعی، و اقتصادی علما در جامعه را به‌دنبال داشت (آجدانی، ۱۳۸۵: ۱۷).

مساجد در جایگاه میعادگاه و سنگر و منابع به لحاظ جهت‌دادن و برانگیختن احساسات دینی و ملی مردم در نهضت‌های شیعی همواره دخالت داشته‌اند و خیزش مشروطه هم از این قاعده مستثنا نبوده است (خاتمی، بی تا: ۵۶).

ادیانی که شأن اجتماعی یا ایدئولوژیک دارند یا پیدا می‌کنند، از این گردهمایی‌ها جهت تحقق اهداف اجتماعی خویش بهره می‌گیرند. هم‌چنین برای گسترش حیطه نفوذ یک دین و نهادینه‌شدن آن، این‌گونه اماکن ضرورت پیدا می‌کنند (محمدی، ۱۳۸۲: ۳۸۶).

منبر، خطابه، اذان، و جز این‌ها از جمله عناصر ارتباطی‌اند که همواره در این مراکز سنتی به کار می‌روند (الویری، ۱۳۸۳). کارکرد ارتباطی این مراکز سنتی و عمومی در جنبش مشروطه، با توجه به ویژگی همگانی بودن و ارتباط رودررو و بی‌واسطه و عمیق با مخاطبان، آگاهی‌بخشی آن و قابلیت استفاده و تأثیرگذاری آن بر مخاطبان گوناگون اعم از باسواد و بی‌سواد و نیز غیررسمی بودن آن موجب شد که در آغاز راه جنبش بسیاری از تحولات در این مسیر عملاً از طریق مساجد و منابر و زیارت‌گاه‌ها شکل گیرد و هدایت شود.

در دوران مشروطه، با توجه به جایگاه روحانیون شیعه و سخن‌وران حاضر در مساجد و اماکن مذهبی برای عامه مردم و نیز با توجه به اهمیت و قداست مساجد، مهم‌ترین نهاد عقیدتی و سیاسی مسلمانان، مردم مؤمن و مذهبی با حضور در مساجد و اماکن متبرکه همواره در معرض سخنان و پیام‌های سخن‌رانان و خطیبان بودند. بنابراین، طبیعی به نظر می‌رسد که دامنه نفوذ و تأثیرگذاری روحانیون مخالف حکومت وقت در تحریک و تشجیع آنان برای شورش علیه شاه و امضای قانون مشروطه گسترده باشد. واعظان و خطیبان سعی می‌کردند از فرصت‌های متعدد برای سخن‌رانی در مسجد و دیگر اماکن مذهبی به‌منظور انتقال پیام به مخاطبان خویش استفاده کنند. اصغر فتحی ضمن تأکید بر نقش مسجد و منبر در مشروطه می‌نویسد:

این حقیقتی است که پشتیبانی رهبران مذهبی توانست برای جنبش مشروطه‌طلبی مشروعیت فراهم سازد ... درحقیقت نقشی را که یک رسانه عمومی، مانند روزنامه، در جامعه باسواد اروپایی نظیر فرانسه یا انگلستان می‌توانست در جنبش اجتماعی اعمال کند، در ایران با منبر و در مسجد به پایان رسید که طی قرن‌ها به صورت یک نظام متمایز و متشکل ارتباط عمومی وجود داشت (به نقل از فرقانی، ۱۳۸۷: ۱۳۶-۱۳۷).

طی جنبش، گاه رهبران از این نهادهای سنتی و پرطرفیت به‌منظور تحصن و مأمن و پناه‌گاه استفاده می‌کردند. وقتی که علاءالدوله، حاکم تهران که خصلت مستبدانه داشت، به

اشاره صدر اعظم شماری از بازرگانان را به بهانه گران کردن قیمت قند تنبیه کرد، خشم بازاریان و علما را برانگیخت. به همین علت، بازاریان، علما، و مردم در شوال ۱۳۲۳ در مسجد شاه تهران تحصن کردند (کریمی، ۱۳۸۳: ۵۲).

در مقاطعی از جنبش نیز مردم با هدایت مرحوم بهبهانی و طباطبایی، در اعتراض به سیاست‌های حکومت، در حرم حضرت عبدالعظیم حسنی متحصن شدند (ملک‌زاده، ۱۳۷۱: ۲۷۲). طی مهاجرت صغرا، مردم در اعتراض به اقدام حکومت در سرکوب‌ها و ظلم و ستم حکام، به‌ویژه عین‌الدوله، برای شنیدن سخن‌رانی یکی از روحانیون در مسجد گرد آمدند. این گردهمایی در مسجد، خود نقطه عطفی در دوران مشروطه به‌شمار می‌رود (جعفریان، ۱۳۶۹) و طی مهاجرت کبرا بسیاری از علما در قم به تحصن نشستند (خالصی، ۱۳۶۶: ۱۶۲).

منازل علما و مجتهدان

منزل علما و روحانیون شیعه از دیرباز مأمنی برای مردم به‌شمار می‌رفت و مردم همواره به‌علل گوناگون به آنان مراجعه می‌کردند. در بسیاری از شهرها خانه علما، همانند زیارت‌گاه‌ها و اماکن متبرکه، محلی برای بست‌نشینی و تحصن خطاکاران و گناهکاران به‌منظور توبه و بخشش گناهان و نیز محلی برای بیان اعتراض عمومی علیه اوضاع اجتماعی - سیاسی زمان بوده است. کسروی نیز در کتاب تاریخ مشروطه اشاره می‌کند که خانه علما از مراکز مهم و سستی برگزاری تحصن و پناه‌جستن بوده است (کسروی، ۱۳۶۳: ۱۰۷). مردم در اوضاع حساس سیاسی و اجتماعی همواره به علما تکیه می‌کردند، چراکه علما در واقع به‌سبب جایگاه خاصی که در جامعه داشتند، نه فقط در مقام رهبران محلی بلکه در مقام رهبران ملی عمل می‌کردند (الگار، ۱۳۵۶: ۳۵). این سنت از عادات دیرینه ایرانیان به‌شمار می‌رفت و طی دوران مشروطه سلاحي تأثیرگذار علیه دولت بوده و منزل مجتهدان نیز در کنار دیگر مراکز دینی، از جمله زیارت‌گاه‌ها و مساجد، محلی برای تحصن و بست‌نشینی بوده است (پاولویچ و ایرانسکی، ۱۳۵۷: ۴۷). مرحوم بهبهانی، در اعتراض به مسئله نوز بلژیکی، منبری در منزل خود ترتیب داد و با سخن‌رانی پرشور خود تأثیری عمیق در مخاطبان گذاشت (اکبرزاده، ۱۳۸۰: ۵۰). در بسیاری موارد، منازل علما از مراکز ثقل ارتباطات اجتماعی و مکانی برای شور و مشورت و گردآمدن علما و گردهمایی مبارزان نهضت بود و تصمیمات نهضت و چگونگی حرکت گروه‌ها در این مرکز ارتباطی سستی تعیین و تحدید می‌شد (کاتوزیان طهرانی، ۱۳۷۹).

بازار

اگر ارتباطات را به معنای مبادله اطلاعات میان افراد و گروه‌ها و نقل اخبار و رخدادها در نظر بگیریم، بازار، هم در لغت و هم در عرف، محل اجتماع و داد و ستد اطلاعاتی و تفسیر و تشریح رویدادها و خبرگیری از حال یک‌دیگر و نیز تصمیم‌گیری‌های مهم سیاسی، اقتصادی، و اجتماعی بوده است. در حالت دوم، اگر راه‌های ارتباطی خطوط مواصلاتی و قرار گرفتن در مسیر رفت و آمدهای شهری و نیز محل توقف و استراحت مسافران و خرید و فروش کالا و در نتیجه مبادله اطلاعات بازرگانی و اقتصادی را بخشی از شبکه گسترده ارتباطات بشناسیم، محل قرار گرفتن بازارها و موقعیت سوق‌الجیشی و جغرافیایی آن‌ها غالباً از چنین ویژگی‌ای برخوردار بوده است (فرقانی، ۱۳۸۷: ۸۳).

بازار، از مهم‌ترین مکان‌های گردهمایی و مجاری سنتی ارتباطات (مولانا، ۱۳۸۴: ۷۰) در تاریخ اجتماعی شیعه، علاوه بر اهمیت اقتصادی نفوذ و تأثیرات سیاسی و اجتماعی داشت و مرکز مهمی برای اخبار و شکل‌دهی افکار عمومی به‌شمار می‌رفت. محمدبن المنور در کتاب *اسرارالتوحید* می‌نویسد:

وقتی می‌خواستند خبری یا مطلبی را به اطلاع مردم برسانند، جارچیان یا منادی‌گران در کوچه و بازار می‌گشتند و با صدای بلند و در چند جمله کوتاه آن‌چه را باید بگویند، می‌گفتند (به نقل از محسنیان، ۱۳۸۴: ۷۸۷).

نزدیکی بازار و مسجد در نهضت مشروطه امکانات لازم برای برپایی بسیاری از گردهمایی اعتراض‌آمیز و امتزاج و آمیختگی و پیوند میان بازاریان و روحانیون و مردم را فراهم می‌آورد. این نهاد سنتی در کنار مسجد موجب می‌شد پیوند عمیقی میان شبکه ارتباطات اجتماعی شکل گیرد، چراکه بسیاری از مردم همواره برای تهیه مایحتاج زندگی به بازار مراجعه می‌کردند و این هم‌جواری بازار و مسجد خودبه‌خود عامل هم‌گرایی میان علما و بازاریان و عامه مردم می‌شد.

در اوضاع اقتصادی - سیاسی آن زمان، بستن بازار ابزار سیاسی پرقدرتی تلقی می‌شد. بستن بازار روشی بود که همواره در مسیر نهضت برای پیشبرد اهداف به‌کار گرفته می‌شد (زاهد، ۱۳۷۸: ۱۲۹). ارتباط گسترده سنتی بین علما و بازاریان سبب شد گروه اخیر زیر چتر رهبری علما گرد آیند و هم‌صدا با آنان علیه حکومت استبدادی فریاد برآورند و جامعه‌ای آزاد و توأم با امنیت و فارغ از هرگونه دخالت بیگانه را خواستار شوند (اکبرزاده، ۱۳۸۰: ۵۶-۵۷). یک فراخوان از جانب رهبر مذهبی می‌توانست، همانند جنبش تنباکو در

سال ۱۲۷۵ ش، بازار را ببندد و یا کالایی را تحریم کند، اما از طرف دیگر، طبقات مذهبی در شهرها برای دریافت زکات و تأمین هزینه تجمعات در ماه‌های رمضان و محرم و اعیاد مذهبی به تجار چشم داشتند.

همین‌طور رابطه نزدیکی بین اصناف صنعت‌گران و طبقات مذهبی برقرار بود. مساجد اماکنی بودند که اصناف بازاری در آن گرد می‌آمدند و اغلب آن‌ها در موقعیت‌های مذهبی چون همکار فعالیت می‌کردند و این فعالیت آنان را در ارتباط نزدیک با علما قرار می‌داد. هردو گروه تجار و صنعت‌گران به حمایت علما چشم دوخته بودند و در مواقعی که مشکلی بروز می‌کرد، اغلب در خانه یک مجتهد بست می‌نشستند. از روزگار قدیم وقتی در شهر شایعه می‌شد «دکان‌ها را بستند» یا «بازار به حال تعطیل درآمده»، مردم، حتی ناآگاهان، می‌فهمیدند که اعتراضی در بین است و ماجرای درحال وقوع (عقیق‌پور، ۱۳۸۵: ۷). بستن بازار طی نهضت مشروطه علاوه بر این‌که قدرت روحانیون شیعه و مقاومت مردم را به‌نمایش گذاشت، اقتدار نظام حاکم را نیز متزلزل کرد.

آن‌چه در ماجرای شهادت سیدعبدالحمید در جنبش مشروطه بسیار درخور توجه و تأکید است همکاری و هماهنگی و نیز تأثیرگذاری بزرگ‌ترین و پرقدرت‌ترین بخش‌های شبکه ارتباطات سنتی، یعنی بازار و مساجد و روحانیون، است؛ زیرا مردم جنازه شهدا را تشییع می‌کردند و به‌سوی مسجد حرکت می‌دادند و بلافاصله بدین مناسبت کاروان‌سراهای بازار بسته می‌شد و علما در مسجد تحصن می‌کردند (فرقانی، ۱۳۸۷: ۱۳۷-۱۳۸).

قهوه‌خانه‌ها

از دیگر بخش‌های اثرگذار بازار قهوه‌خانه است که، در جایگاه یکی از حوزه‌های عمومی و اجتماعی و محل تجمع افراد، کارکرد ارتباطی و اطلاع‌رسانی درخور توجهی داشته است. قهوه‌خانه، که امروزه بسیار رنگ و شکل سنتی خود را از دست داده است، در گذشته نه‌چندان دور از پررونق‌ترین و پرشورترین و پرفرت و آمدترین مراکز مهم ارتباطات سنتی در شهرها و حتی روستاها بوده است. فرقانی می‌نویسد:

قهوه‌خانه در کنار نقش‌های دیگری در جامعه، هم‌چون تأمین امکانات تفریحی و گذران اوقات فراغت، یک مکان زنده و پرمعنا برای ارتباط فرهنگی بوده است. در قهوه‌خانه‌ها نویسندگان، هنرمندان، اهل ذوق، هنر، تجارت، و داد و ستد دور هم جمع می‌شدند و به‌همین دلیل و با توجه به تنوع پایگاه‌های اجتماعی این افراد، قهوه‌خانه مرکز انتشار تازه‌ترین اخبار و رویدادها و بحث و گفت‌وگو بود (همان: ۹۶-۹۸).

بنابراین با توجه به موقعیت و نقش اجتماعی این افراد، این مکان سنتی مرکز انتشار تازه‌ترین اخبار و رویدادها و بحث و گفت‌وگو بود. به عبارت دیگر قهوه‌خانه نقش «حوزه‌های عمومی» را، که به گفته هابرماس (Habermas) در قرن‌های هفدهم و هجدهم میلادی در اروپا کافه‌ها و تریاها به عهده داشتند، در دوران مشروطه ایفا می‌کرد (پدرام، ۱۳۸۸).

پاره‌ای از شواهد تاریخی حاکی از آن است که در قهوه‌خانه‌ها کتب و شب‌نامه‌ها و روزنامه‌ها برای حاضران قرائت می‌شده است. براون (E. G. Browne) می‌نویسد که در بسیاری از قهوه‌خانه‌ها، نقالان حرفه‌ای، به جای نقل داستان‌های اساطیری شاهنامه، مشغول محظوظ کردن مستمعان با اخبار سیاسی بودند (براون، ۱۳۸۰: ۱۴۷-۱۴۸).

از این رو قهوه‌خانه، یکی دیگر از اجزای شبکه ارتباطات سنتی، محملی بود برای بیان و معرفی اندیشه‌ها و افکار نهضت و گسترش پیام آن به گروه‌های کم‌سواد یا بی‌سوادی که امکان استفاده از ابزارهای مدرن چاپی، از قبیل مطبوعات و کتب، را نداشتند.

مهم‌ترین شیوه‌های ارتباطات سنتی

برگزاری مراسم آیینی و مذهبی شیعه

از راه کارهای عملی در راستای تحقق اهداف جنبش مشروطه، برگزاری آیین‌ها و مراسم دسته‌جمعی در قالب عزاداری، نماز جماعت، برگزاری هیئت، تحصن، و گردهمایی بود که همواره معمول‌ترین شیوه‌های فرهنگی ارتباطی رهبران شیعی جنبش‌ها با عامه مردم به‌شمار می‌رفت. کاتوزیان از نویسندگان عصر مشروطه ضمن خاطرات و مشاهدات خویش می‌نویسد:

خاطر دارم در آن ایام در دهه اول محرم شب‌ها در مدرسه مروی روضه‌خوانی مطابق وقف‌نامه می‌نمودند و مرحوم بهبهانی و آشتیانی (شیخ مرتضی) و عده‌ای از پیش‌نمازها و طلاب و مدرسین مدرسه و طلاب در آن مجلس حاضر می‌شدند (کاتوزیان طهرانی، ۱۳۷۹: ۱۱۰).

ادوارد براون درباره شور و حرارت مذهبی برخی متحصنان و برپایی عزاداری‌ها و روضه‌خوانی‌های گوناگون متحصن در سفارت انگلیس می‌نویسد:

احتمالاً این صحنه در شب از بدیع‌ترین صحنه‌ها بود. تقریباً تمامی چادرها یک روضه‌خوان داشتند. این چادرها با دایره‌ای از شنوندگان و منبر روضه‌خوان در انتهای آن، درحالی که مصائب حسین (ع) را نقل می‌کرد، تابلویی قابل تحسین بود. در بخش‌های غم‌انگیز روضه،

شنوندگان به شیوه خاص و خارق‌العاده ایرانی می‌گریستند و به نشانه اندوه بر سر می‌زدند (براون، ۱۳۸۰: ۱۲۵-۱۲۶).

در جنبش مشروطه، این عزاداری‌ها امکان ارتباط بیش از پیش علما و مردم و بازاریان را فراهم می‌کرد و به این واسطه مردم در مسجدها و تکیه‌ها بیش‌تر از دیگر ایام حضور می‌یافتند و در تماس با علما و روحانیان از رویدادهای کشور آگاه می‌شدند (کریمی، ۱۳۸۳: ۵۰). بسیاری از روحانیان و خطیبان در این ایام بالای منبر می‌رفتند و از جریان حاکم انتقاد می‌کردند (کسروی، ۱۳۶۳: ۳۷). مراسم عزاداری شیعه در جنبش مشروطه نقش مهمی در بسیج جمعیت ایفا می‌کرد. در مسجد جمعه مراسم عزاداری برای عبدالحمید، از شهدای مشروطه، این جنبه از جنبش را به‌خوبی نشان می‌دهد (زاهد، ۱۳۷۸: ۱۳۴).

گردهمایی و راه‌پیمایی‌ها

گردهمایی و بست‌نشینی و یا پناهنده‌شدن در اماکن مذهبی، به پیروی از امام حسین (ع) که در دوره‌ای از تاریخ شیعه به خانه خدا پناهنده شد، بعد دیگری از مکتب شیعه بود که در مشروطه به‌کار گرفته شد. اجتماع و گردهمایی‌هایی عمومی‌ای که به مناسبت‌های گوناگون برگزار می‌شد موجبات وحشت و واهمه حکام وقت را فراهم می‌کرد و این باعث می‌شد که برای تسلط به اوضاع و شرایط و جلوگیری از چنین تجمعاتی با هر هدفی از خود واکنش نشان دهند، چنان‌که در یکی از اعلامیه‌های حکومت این‌چنین آمده بود: «اجتماع بیش از پنج نفر در شوارع و معابر عمومی، خواه جهت نظاره و خواه استماع خطابه، توسط قوای مسلح پراکنده خواهد شد» (براون، ۱۳۸۰: ۲۰۰).

بسیاری اوقات، تحصن‌های جمعی در اماکن مذهبی یا مکان‌های مهم و چشم‌گیر تأثیر بسیاری در هدایت افکار عمومی و کوفتن بر طبل جنبش و اعتراض عمومی داشت. ادوارد براون در کتاب *انقلاب مشروطیت* به شرح جزئیات یکی از این تحصن‌های عظیم ۵ هزار نفره در مسجد جامع پرداخته است (همان: ۱۲۶). تحصن علما و بازاریان در شوال ۱۳۲۳ در مسجد شاه در پاسخ به‌چوب‌بستن شماری از بازرگانان به بهانه گران‌کردن قیمت قند نمونه دیگری از این شیوه‌های سنتی است که در مسیر نهضت از آن بهره می‌بردند. کارکرد چشم‌گیر این شیوه ارتباطی بیان خشم و انزجار عمومی از حاکمان وقت بود (کریمی، ۱۳۸۳: ۵۲). تحصن شیوه‌ای از ارتباطات سنتی با رویکردی سیاسی بود که رهبران مشروطه بارها از آن استفاده می‌کردند و بدین‌وسیله مخاطبان بسیاری را با خود همراه

می‌کردند. باید در نظر داشت که با توجه به اهمیت جایگاه روحانیون شیعه در آن روزگار و نقش اجتماعی - سیاسی آنان، خالی شدن شهر از ایشان ضربه بزرگی به حکومت قاجار محسوب می‌شد و مردم نمی‌توانستند این دوری و فقدان را بپذیرند. بنابراین بلافاصله واکنس نشان می‌دادند.

کسروی به نقل از فرصت شیرازی می‌نویسد: «خودم دیدم زنی مقنعه خود را بر سر چوبی کرده بود و فریاد می‌کرد که بعد از این دختران شماها را مسیو نوز بلجیکی باید عقد نماید و دیگر عالمی نداریم» (کسروی، ۱۳۶۳: ۱۰۷).

مهم‌ترین تحصن و حرکت جمعی‌ای که عامل تغییرات اساسی در جریان نهضت بود تحصن در سفارت انگلیس بود و «گفته می‌شود که شمار تحصن‌کنندگان در سفارت به چهارده هزار نفر رسید» (صفائی، ۱۳۷۰: ۱۳۷). در ابتدا حدود ۵۰ نفر از آنان و طلاب به سفارت رفتند، اما رفته‌رفته، ظرف پنج روز بیش از چهارده هزار نفر در سفارت جمع شدند. بازار بسته شد و بازاریان هزینه پست‌نشینان را می‌پرداختند (همان: ۱۰۹-۱۱۰).

نتیجه‌گیری

این نوشتار کوشید تا با مطالعه بخشی از تاریخ ارتباطات ایران ضمن کشف جایگاه و نقش ارتباطات سنتی در تحولات اجتماعی - سیاسی شیعه دیگر ابعاد و ظرفیت‌های موجود در این پدیده بومی را بررسی کند و از این رهگذر دریافت چگونه می‌توان با استفاده و بهره‌برداری از ابزارهای سنتی و دینی هدایت افکار عمومی جامعه را در کنار دیگر ابزارهای رقیب مدرن به دست گرفت و زمینه خیزش و انقلاب و دگرگونی بنیادین در جامعه را فراهم کرد. در جنبش مشروطه با توجه به اوضاع اجتماعی و فرهنگی جامعه، روحانیون شیعه، از مهم‌ترین ارتباط‌گران سنتی، در شکل‌گیری و حرکت جنبش و انتقال پیام و مقاصد آن به مخاطبان نقش مهمی داشتند. ارتباط‌گران سنتی مشروطه از طریق سخنرانی و ارتباط دوسویه با توده مردم و بازار نقش تعیین‌کننده‌ای در هدایت افکار عمومی به سمت اهداف انقلاب داشتند.

فرستندگان پیام در این ارتباطات از شیوه‌هایی بهره می‌بردند که عمدتاً ارتباطات میان‌فردی، چهره‌به‌چهره، و گروهی بوده‌اند. سخنرانی و وعظ، برپایی مراسم عزاداری و نمازهای جماعت، و تجمعات مردمی از جمله شیوه‌های سنتی است که در جنبش مشروطه به‌وفور استفاده شد. از وجوه نقش رهبری در هدایت افکار عمومی وحدت رویه

و نگرشی هم‌گرایانه است. گرچه بین افراد یک گروه تلویحاً منافع مشترکی وجود دارد، این رهبر است که در مقام بالاترین نماد حرکت‌های اجتماعی وحدت گروه‌ها را تجسم می‌بخشد و مدیریت می‌کند.

در مشروطه، نبود رهبری واحد با اقبال عمومی که آرای او از جانب همه روحانیون و اقشار مردم پذیرفته شود و تشتت و اختلاف در میان رهبران مذهبی مانع از آن می‌شد تا پیام واحدی به مخاطبان انتقال یابد و شبکه‌های ارتباطات سنتی و دیگر اجزای مرتبط با پیام‌ها با معانی واحد و یکسانی روبه‌رو شوند.

تشتت در سطح ارتباط‌گران و برخی از روحانیون نهضت مشروطه موجب می‌شد تا پیام‌های متفاوت و متعارض و در پاره‌ای از نقاط پرابهام به مخاطبان انتقال یابد. به‌همین علت، مخاطبان دچار ابهام می‌شدند و در مسیری خلاف مسیر اولیه جنبش حرکت می‌کردند. در میانه راه جنبش، به‌علت غلبه جریان روشن‌فکری و ضد‌دینی و سکولاریستی، مذهب، که در مراحل آغازین جنبش رشته پیوند اجزای گوناگون ارتباطات سنتی با یک‌دیگر و گروه‌های اجتماعی بود، نقش بسیار کم‌رنگی پیدا کرد. دعوای شیخ فضل‌الله برسر مشروطه مشروعه و ناکامی او در این راه گواه روشنی است بر تضاد در مسیر جنبش و تغییر اهداف اولیه و عدالت‌خواهانه آن. چنان‌که برخی روشن‌فکران نیز اذعان کرده‌اند بعد از شکست شیخ فضل‌الله جنبش وارد مرحله جدیدی شد.

پیوند و رابطه عمیقی که میان مردم و بازاریان با روحانیون و مساجد حاکم بود امکانات لازم را برای تسریع در روند نیل به اهداف جنبش، گردهمایی‌ها، و مراسم مذهبی فراهم می‌کرد. ارتباط‌گران سنتی شیعه در بازار از طریق سامان‌دهی مراسم روضه‌خوانی، تعزیه، دسته‌های عزاداری، اشکال دیگر مناسک مذهبی، بستن و تعطیل کردن مغازه‌ها، و حمایت مالی نهضت موفق شدند مبارزان را علیه حکومت بسیج کنند. بحث و تبادل نظر در خصوص مسائل سیاسی، نقل اخبار و اطلاعات روز از زبان افراد، قرائت و نقل مکتوبات طالبوف، و دیگر آثار مطرح قهوه‌خانه‌ها را به پرشورترین و پررفت و آمدترین اماکن عمومی جنبش تبدیل کرده بود.

این نوشتار شاید توانسته باشد نقش اثرگذار و عمیق ارتباطات سنتی را، که در جای‌جای خود از آموزه‌های دینی اثر می‌پذیرد، در جنبش‌ها و تحولات اجتماعی-سیاسی شیعه تصویر کند، اگر چنین باشد نباید و نمی‌توان در سیاست‌گذاری‌های فرهنگی از ارتباطات سنتی چشم پوشید.

منابع

- آجدانی، لطف‌الله (۱۳۸۵). *علما و انقلاب مشروطیت*، تهران: اختران.
- آجودانی، ماشاء‌الله (۱۳۸۳). *مشروطه ایرانی*، تهران: اختران.
- ابوالحسنی، علی (۱۳۸۰). *اندیشه سبز، زندگی سرخ: زمان و زندگی شیخ فضل‌الله نوری*، تهران: عبرت.
- اکبرزاده، فریدون (۱۳۸۰). *نقش رهبری در نهضت مشروطه، ملی‌نفت و انقلاب اسلامی*، تهران: مرکز اسناد اسلامی.
- الگار، حامد (۱۳۵۶). *دین و دولت در ایران، نقش علما در دوره قاجار*، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: توس.
- الویری، محسن (۱۳۸۳). «شیوه‌های فرهنگی - ارتباطی پیامبر (ص) در عهد مکی»، فصل‌نامه پژوهشی دانشگاه امام صادق (ع)، ش ۲۱.
- باهنر، ناصر (۱۳۸۷). *رسانه‌ها و دین: از رسانه‌های سنتی تا تلویزیون*، تهران: مرکز تحقیقات صدا و سیما.
- براون، ادوارد (۱۳۸۰). *انقلاب مشروطیت ایران*، ترجمه مهری قزوینی، تهران: کویر.
- برکو، ری. ام.، آندرودی ولوین، و دارلین آر. ولوین (۱۳۷۸). *مدیریت ارتباطات: فردی - عمومی*، ترجمه سیدمحمد اعرابی و داود ایزدی، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- بلیک، رید و ادوین هارولدسن (۱۳۷۸). *طبقه‌بنایی مفاهیم در ارتباطات*، ترجمه مسعود اوحدی، تهران: سروش.
- پاولویچ، م. و تریا. س. ایرانسکی (۱۳۵۷). *سه مقاله درباره انقلاب مشروطه ایران*، ترجمه م. هوشیار، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی، امیرکبیر.
- پدرام، مسعود (۱۳۸۸). *سپهر عمومی، روایتی دیگر از سیاست: نظریات هانا آرنت و هابرماس*، تهران: یادآوران.
- پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸). *سفرنامه پولاک «ایران و ایرانیان»*، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران: خوارزمی.
- جعفریان، رسول (۱۳۶۹). *بررسی و تحقیق در جنبش مشروطیت ایران: بررسی کامل ابعاد تحصن مشروطه‌خواهان در سفارت انگلیس*، تهران: توس.
- حائری، عبدالهادی (۱۳۶۰). *تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق*، تهران: امیرکبیر.
- خاتمی، محمد (بی‌تا). *زمینه‌های خیزش مشروطه*، تهران: مؤسسه فرهنگی و انتشاراتی پایا.
- خالصی، عباس (۱۳۶۶). *تاریخچه بست و بست‌نشینی همراه با شواهد تاریخی*، تهران: علمی.
- زاهد، سعید (۱۳۷۸). «تحلیلی دیگر از انقلاب مشروطه ایران»، در *نهضت مشروطیت ایران*، ج ۱، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- صفائی، ابراهیم (۱۳۷۰). *نهضت مشروطه ایران برپایه اسناد وزارت امور خارجه*، تهران: وزارت امور خارجه، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
- طلوعی، محمود (۱۳۸۴). *داستان انقلاب*، تهران: علم.
- عقیق‌پور، محمد (۱۳۸۵). *نقش بازار و بازارها در انقلاب اسلامی*، تهران: بی‌نا.

- عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۸۱). *انقلاب اسلامی ایران، علل، مسایل و نظام سیاسی*، قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، دفتر نشر معارف.
- فرقانی، محمدمهدی (۱۳۸۷). *درآمدی بر ارتباطات سنتی در ایران*، با مقدمه کاظم معتمدنژاد، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، معاونت مطبوعاتی و اطلاع‌رسانی، دفتر مطالعات و توسعه رسانه‌ها.
- فرقانی، محمدمهدی (۱۳۷۹). «درآمدی بر ارتباطات سنتی در ایران»، *نمایه پژوهش*، س ۴، ش ۱۶.
- فرهنگی، علی‌اکبر (۱۳۷۴). *ارتباطات انسانی*، ج ۱، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- فهیمی‌فر، اصغر (۱۳۸۸). *حکمت رسانه‌های مدرن*، تهران: مارلیک.
- کاتوزیان طهرانی، محمدعلی (۱۳۷۹). *مشاهدات و تحلیل اجتماعی و سیاسی از تاریخ انقلاب مشروطیت ایران*، با مقدمه ناصر کاتوزیان، تهران: انتشار.
- کریمی، علی‌رضا (۱۳۸۳). *انقلاب مشروطه در بوته نقد*، قم: نشر مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما.
- کسروی، احمد (۱۳۶۳). *تاریخ مشروطه ایران*، تهران: امیرکبیر.
- محسنیان راد، مهدی (۱۳۸۴). *ایران در چهار کپکشان ارتباطی: سیر تحول تاریخ ارتباطات در ایران*، از آغاز تا امروز، ج ۲، تهران: سروش.
- محمدی، مجید (۱۳۸۲). *دین و ارتباطات*، تهران: کویر.
- شیل، مری لئونورا (۱۳۶۲). *خاطرات لیدی شیل: همسر وزیر مختار انگلیس در اوائل سلطنت ناصرالدین شاه*، ترجمه حسین ابوترابیان، تهران: نشر نو.
- معتمدنژاد، کاظم (۱۳۸۹). *ارتباطات بین‌المللی*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، معاونت مطبوعاتی و اطلاع‌رسانی، دفتر مطالعات و توسعه رسانه‌ها.
- مک‌براید، شن (۱۳۶۹). *یک جهان، چندین صدا: ارتباطات در جهان امروز و فردا*، گزارش مک‌براید، ترجمه ایرج یاد، تهران: سروش.
- ملک‌زاده، مهدی (۱۳۷۱). *تاریخ انقلاب مشروطیت ایران*، ج ۱، تهران: علمی.
- مولانا، حمید (۱۳۸۷). *اطلاعات عالم‌گیر و ارتباطات جهانی*، ترجمه محمدحسین برجیان، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مولانا، حمید (۱۳۸۴). *ارتباطات جهانی در حال گذار پایان چندگونگی؟*، تهران: سروش.
- نصر، سیدحسین (۱۳۸۰). *معرفت و معنویت*، ترجمه انشاءالله رحمتی، تهران: سهروردی، مرکز بین‌المللی گفت‌وگوی تمدن‌ها.
- همایون، محمدهادی (۱۳۷۴). *تبلیغات یک واژه*، در دو حوزه فرهنگی، بررسی تطبیقی افکار «حضرت امام خمینی (ره)» و «ژاک الو» پیرامون تبلیغات، تهران: مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی.

Macbride, Sean (1980). *Many Voices, One World, MacBride report*, Paris: Unesco.

Sreberny, Annabelle & Ali Mohammadi (1994). *Small Media, Big Revolution: Communication, Culture, and the Iranian Revolution*, Minneapolis: University of Minnesota.

Toffler, Alvin (1991). *Powershift: Knowledge, Wealth and Violence at the Edge of 21st Century*, New York: Bantam books: Nonfiction.